

Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы и перспективы развития археологической и этнологической науки в Казахстане. –Алматы, 2014. - 49-51бб.

О.Х. Мұхатова – тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры

Көкірегі хат, өмірі қазына ғалым

Уахит Хамзаұлы Шәлекенов жарты ғасырдан астам өмірін ғылым мен білім беру қызметіне арнап келеді. 90-ның толағайына қол жеткізген ғалымның өмірі де, қызметі де өнегелі. Әзірге отандық тарих ғылымында ғасырға жуық ғұмыр кешіп, ұлғайған шағында ғылыммен айналысып, дараланғаны елдің есінде жоқ.

Уахит Хамзаұлын Қазақстанның тарихшылар қауымы тарихшы, этнограф ғалым ретінде таниды. Ғалымның этнография ғылымына аяқ басуы сонау 1960 – жылдардан басталған. Сол жылдары нақтырақ айтсақ, 1966 жылы Ташкентте ғалымның «Казахи низовьев Амударья: К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в ХУІІІ-ХХ вв» еңбегі жарық көрді. Іргелі дербес зерттеуде Амударья өзенінің төменгі ағысындағы (қазақтардың) Қаракалпақ халықтарының ХУІІІ-ХХ ғасырдың басындағы өзара қарым-қатынастарының тарихы қарастырылды. Бұл еңбек қалың оқырман қауымға танымал. Содан бергі уақытта Уахит Хамзаұлы тарихи ойды, білімді, отандық тарих ғылымының дамуына үлес қосып келеді. Уахит Хамзаұлының бірнеше монографиялары, оқу құралдары мен екі жүзден астам мақалалары жарық көрген.

Десек те Уахит Хамзаұлы этнография ғылымының беделді маманы ретінде бірқатар бірнеше оқу құралдарының авторына айналды. «Австралия мен Океанияның география орталығы», «Африка халықтары» атты алғашқы оқу құралдары «Әлем халықтарының этнографиясына» ұласты. Осы оқу құралдары бойынша республиканың тарих факультеттеріндегі студенттердің бірнеше буындары 1970-жылдардан бері білім алып келеді. Бұл оқу құралдары толықтырылып, бірнеше рет қайта басылды. 1978-1983 жылдары С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде студент болған біздер де осы оқулық арқылы білім нәрімен сусындап, маман, кәсіби тарихшылар қатарына қосылдық. Дәл осы жылдары Уахит Хамзаұлы тарих факультетінің деканы қызметін жалғастырған еді. Жадымызда декан талапшылдығымен, ұлтжандылығымен, адамгершілігімен, студенттерге жақындығымен, ғалымдығымен, ұстаздығымен қалып қойды. Әкеміз тәрізді қамқар бола алған азаматты сыртынан «Уақаң» деп атайтын едік. Келбетіне ақылы сай рухани әкемізді мақтан ететін едік. «Уақаңмен» бірге өткізген Ақтөбедегі археологиялық практика - өз алдына жыр етіп айтуға тұрарлық кезең. Практика кезінде тек қазба жүргізумен қатар біздерге әңгіме айтып, ақыл-кеңесін беріп, тіпті балаша ойын ойнайтын еді. Қазақ ұлттық

университеті тарих факультетінің студенттерін археологиялық тәжірибеге әлі де өзі бастап апарды. Осы дәстүрін ұлғайған жасына қарамастан жалғастырып келеді.

Енді Уахит Хамзаұлының ғылыми шығармашылығы туралы айтатын болсақ, мұнда да «Уақан» өзгелерден дараланды. Тәуелсіздік жылдары тарих ғылымындағы аға ұрпақтың өкілдері жаңа методологияны қалыптастыруда зерттеулерден қол үзіп қалған тұста Уахит Хамзаұлы алғашқылардың бірі болып егемен отандық тарих ғылымының жаңа бағытта ілгерілеуіне сүбелі үлес қосты. 1992 жылы ғалымның «Құм басқан қала» аты еңбегі жарияланды. Туындыда заманымыздың У-ғасырында қазақ жерінде іргесі қаланып, жүздеген жыл бойы гүлденіп, XIII-ғасырда Шыңғыс ханның жаулап алу жорықтарынан кейін жермен жексен етілген Баласағұн қаласы туралы баяндалады. Біздердің бірінші курста археологиялық практика өткізген Ақтөбені Баласағұн қаласы деп санап, өз ойын тұшымды дәлелдермен бекіткен [1.676]. Өзі 1974 жылдан бері қазба жұмыстарын жүргізген Ақтөбенің Баласағұн қаласы екендігіне жалаң емес, айғақты дәлелді автор автор археологиялық жәдігерлерді, жазба деректерді өзара салыстырудың нәтижесінде келтірді. «Жоғарыда келтірілген тарихи деректерге қарағанда, Баласағұн Шу өңіріндегі Талас қаласының шығыс солтүстігіндегі өте қолайлы жерге орналасқан, халқы көп, үлкен ортағасырлық қала болғанына ешкім күмәнданбауы тиіс. Әл-Хорезмидің, әл-Берунидің, М.Қашғаридің карталарында Баласағұнның орналасқан жері біршама шындыққа келеді», - деген ғалым тұжырымы осының айғағы [1.856]. Айта кетерлік бір жайт, жоғарыда тарихнамалық баға берген Баласағұн қаласы туралы сөз еткенде Уахит Хамзаұлының өз тұжырымын дәлелдеу және өскелең ұрпақтың бойында отансүйгіштік қасиет пен ғылымға деген бейімділікті қалыптастыруға септеседі.

У.Х.Шәлекеновтің этнографиялық зерттеулерінің арасында «Түріктердің отырықшы өркениеті» атты еңбегі ерекше. Ғылыми шығарманың бірінші бөлімі «Түріктердің өркениеті» деп аталады. Мұнда ғалым Орталық Азияның түркі әлемінің ежелгі Отаны екендігін дәлелдеуге тырысады. «... тас, қола және темір дәуірлерінде Орталық Азияны, Қазақстанды мекендеген тайпаларды осы күнгі түрік тілдес халықтардың бабалары деп түсінеміз. Олар Орталық Азияның ежелгі автохтондық ұрпақтары» - деген тұжырымы - орыс шығыстанушы ғалымдарының пікірлерімен үндес. Осы орайда ғалымның белгілі шығыстанушы В.В.Бартольдтің еңбектерімен етене таныс болғандығы байқалады. Алайда Уахит Хамзаұлы орыс зерттеушілерінің көзқарастарын әрқашан қолдай бермеген. Мәселен, В.В.Бартольдтің «Гургандж (Көне Үргеніш) туралы арабтар бірінші рет жазған, еш күмәнсіз, ол қала мұсылмандарға дейін салынған ...» - деген пікірінің шындыққа жатпайтындығын былайша дәлелдеген: «Біздіңше, Тұран жерін ертеден мекен еткен тайпалар, түріктердің бабалары тұрақты қонысты антикалық уақыттан (бері) сала білген. Олардың мекенінде ірі-ірі қалалар өсіп шыққан. Өз елінде қала салуды білмеген соғдылар түріктердің арасына қарай келіп,

қыруар мекендер салады да, олар елдеріне қайтып кетеді. Сондықтанда бұл пікірдің қисыны келіңкіремейді» [2.296]

Тарихшы-ғалым түріктер мәдениетін, оның дүниежүзілік өркениетке қосқан үлесін жоғары бағалайды. Түріктер мәдениеті жайында сөз қозғауда тарихшы-ғалым Л.Н.Гумилевтің: «... одновременно развивали собственную культуру, которую они считали возможным противопоставить культуре Китая и Ирана, и Византии и Индии» - деген тұжырымын толық қолдайды. Оған ғалымның: «Жалпы түріктерді көшпенді деуге негіз жоқ. Керісінше түріктер ертеден отырықшы мәдениеттің негізін салып, оның алға ілгерілеуіне жартылай отырықшы және көшпенді бөліктері өздерінің үлесін қосса, оған қосымша жоғарыдағы ертеден отырықшы Қытай, Индия, Иран, Византия елдерінің қақ ортасында орналасқан Орталық Азия. Олар Орталық Азия сияқты тұрмысқа өте қолайлы жерді мекендеп, ежелден отырықшы елдердің қақ ортасында жасап, өмір сүрген...» - дегені дәлел бола алады [2.826].

Осы орайда айта кетерлік бір жайт, Уахит Хамзаұлы өзінің зерттеулерінде ұлыдержавалық шовинизмге де, кеңестік коммунистік идеологияға да сәйкес келмейтін пікірлер білдіріп, еуроцентристік, марксистік-лениндік ұстанымдар шеңберіндегі кейбір тұжырымдардың сыңаржақтығын, жалаңдығын анықтап отырды. Мәселен, қазақтардағы егіншілік турасында автор: «Ертедегі ортағасырларда түріктер өздерінің егіншілік кәсібін алға дамытқан. ...Егіншілікпен қазақ жерінде тек кедейлер ғана айналысқан деген пікір біздің тарихшылардың еңбектерінде жиі-жиі айтылып келе жатыр. Бұл пікір ғылыми тұрғыдан шындыққа келіңкіремейді. Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатынан шыққан көзқарас. ... егіншілікпен айналысу үшін жарлы болу шарт емес», - деп біржақты тұжырымдарға тойтарыс береді [2.1336]. Шындығында да егіншілікпен сонау андронов тайпаларынан бері Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы, оңтүстік-батысындағы өзендердің бойларындағы сулу, нулы жерлердегі дихандар айналысқан. Егін егу тек кедейлердің ғана емес ауқатты топтар өкілдерінің кәсібіне айналған. ХІХ ғасырдың екінші жартысында тауарлы астық егу ауқатты, бай шаруалардың тұрақты әрі кірісті кәсібі болған.

Уахит Хамзаұлының этнография ғылымына қосқан сүбелі үлесі ретінде оның ізбасары, ұлы Мұратпен бірлесіп жариялаған «История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в ХУІІІ-ХХ в.в» атты еңбегін атауға болады. Зерттеу - 2003 жылы жарық көрген, он тараудан тұратын іргелі туынды. Онда қарақалпақтардың шаруашылығы, тұрмыс-салты, тұрғын үйі, рухани мәдениеті баяндалады [3]. Бұл да отандық этнографиялық зерттеулердің қатарына қосылған еңбек болып саналады.

Уахит Хамзаұлының келесі зерттеуі «Қазақ өркениеті» деп аталады. Мұнда да ежелден қазақ халқының отырықшы өркениеті болғаны және оның эволюциялық дамуы тарихи деректер негізінде қарастырылған. Монографияда қазақ этнонимі мен этимологиясы, оның жүздерге бөлінуі, ежелгі қазақ мемлекетінің қалыптасуы, оның кешенді шаруашылығы, заттай және рухани мәдениеттері жаңа көзқараста жазылған[4].

Жақында баспадан Шыңғыс ханның тарихын баян ететін еңбегі шығады. Мұның өзі Уахит Хамзаұлының тарих ғылымында әлі де болса дау тудырып келе жатқан мәселелерді ой елегінен өткізіп, өзіндік пікір танытудағы белсенділігін айғақтайды.

У. Хамзаұлы – Қазақ ұлттық университетінің құрметті де беделді ұстазы. Еліне, жоғары білікті мамандарды дайындау ісіндегі еңбегі еленген, бірнеше марапат иесі.

Атам қазақ «жасы ұлғайған адам замандасы кеткеннен кейін өзінен кейінгілерге мейман» деп айтқан екен. Алайда бұл мақал Уахит Хамзаұлына қатысты емес деп айтқымыз келеді, өйткені көпті көрген дарабоз үнемі жастардың арасында, әлі де дәріс оқиды, олармен сырласады, өмірі туралы, әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әңгімесін айтады. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей деп бастайтын дастаны жан-дүниенді баурап әкетеді. «Көкірегі хат қариясы бар ел - қазналы ел» деген осы шығар, тарих факультетінде кейінгілер Уахит Хамзаұлына қарап бой түзеуге тырысады, «Уақаң» тұрғанда біз әлі жаспыз» деп марқайып жүреді. Шындығында бар ғұмырын ғылым мен білімге арнаған ғалымға қызыға да, қызғана да қарауға негіз бар, себебі оның жүріп өткен ғұмыр жолы мәнді, тағлымды, ұрпаққа үлгі.

---

1. Шәлекенов У. Құм басқан қала. - Алматы: «Қазақ университеті», 1992. - 32б.

2. Шәлекенов У. Түріктердің отырықшы өркениеті. - Алматы: «Қазақ университеті», 2002. -29б.

3. Шалкенов У.Х., Шалкенов М.У. История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в ХУІІІ-ХХвв. -Алматы: «Қазақ университеті», 2003.

4. У.Х. Шәлекенов – Баласағұни. Қазақ өркениеті. - Алматы: «Қазақ университеті», 2009.